

Asian Culture and Art Studies (Motaleat-e Farhang va Honare Asiya)

Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)

Semiannual Journal, Vol. ۳, No. ۲, January ۲۰۲۱, ۳۱-۴۶

Doi: ۱۰.۳۰۴۶۵/acas.۲۰۲۳.۲۸۴۶۴.۱۰۸۷

A research study on the formation of the city in the ancient

Mesopotamia

Zohreh Ataei Ashtiani*

Abstract

Since the studies on the arguments for the formation of the first city-states in the Mesopotamia have a comprehensive and practical scientific approach and each of the scholars from a variety of specialized angles such as history, archeology, and geography and so on. They have been abstracted and few comprehensive studies have been carried out in this area and some of the researches in Asian and ancient history can be read. Good Examples of both strengths and weaknesses can be found in the book by Dr. Guillermo Alghaza, a Cuban anthropologist and professor at the University of California, San Diego, entitled “Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization: -The Evaluation

* Assistant Professor, Faculty Member of Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran,
z.ataei@ihcs.ac.ir

Date received: ۱۶۰۹/۲۰۲۱, Date of acceptance: ۲۰/۱۲/۲۰۲۱

Copyright © ۲۰۱۸, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution ۴,۰ International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/۴,۰/> or send a letter to Creative Commons, PO Box ۱۸۶۶, Mountain View, CA ۹۴۰۴۲, USA.

of the Urban Landscape” .The name, published by University of Chicago in ۲۰۰۸. Contained remarkable scientific point and analysis. In present article examines the framework of the research method and the themes of this research in order to open a different window from the research on the subject of ancient history.

Keywords: City evolution, Mesopotamia, ancient civilization, economy and city

بررسی پژوهشی در موضوع شکل‌گیری شهر در میان‌رودان باستان

زهره عطایی آشتیانی*

چکیده

از آنجاکه مطالعات انجام‌شده در مورد براهین شکل‌گیری نخستین دولت شهرها در حوزه میان‌رودان کمتر دارای نگرش علمی جامع است و هریک از محققان از زوایای تخصصی مختلف از جمله تاریخی، باستان‌شناسی، جغرافیا و... به آن پرداخته‌اند، کمتر پژوهش مجموعه‌نگری در این حوزه انجام شده است. از نمونه‌های درخور بررسی، چه از لحاظ نقاط قوت و چه از نظر کاستی‌ها می‌توان از کتاب دکتر گیلرمو الغازه، مردم‌شناس کوبایی و استاد دانشگاه کالیفرنیا - سن دیگو، با عنوان میان‌رودان باستان در سپیده‌دم تمدن: تحولی در چشم‌انداز شهری نام برد که توسط دانشگاه شیکاگو در سال ۲۰۰۸ به چاپ رسیده و حاوی نکات و تحلیل‌های علمی درخور توجه است. این کتاب را نگارنده در ۱۳۹۶ ترجمه و در انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی به چاپ رسانده است. در مقاله حاضر علاوه بر معرفی اجمالی اثر و نویسنده آن به بیان چند نکته مغفول‌مانده در آن که مترجم حین ترجمه به آن برخورده است، پرداخته می‌شود. همچنین چهارچوب روش پژوهش مؤلف در آن بررسی خواهد شد.

کلیدواژه‌ها: ل شهر، میان‌رودان، تمدن باستان، اقتصاد و شهر

۱ - مقدمه

* استادیار و عضو هیأت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران،
z.ataei@ihcs.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۲۹

Copyright © ۲۰۱۸, This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

اواخر سال ۱۳۹۰ هنگامی که برای مطالعه اولیه به منظور پیشنهاد طرح پژوهشی با عنوان جایگاه زنان در تمدن میان‌رودان در جست‌وجوی منابع داخلی و خارجی بودم، متوجه شدم بیشتر مؤلفان و محققان با دیدگاهی انتزاعی به بررسی میان‌رودان باستان پرداخته‌اند، به عبارت دیگر کمتر عوامل متعدد و گوناگون در تغییرات تاریخی و تأثیر هریک در دیگری را در تجزیه و تحلیل‌های خود به کار گرفته‌اند و اکثراً در سطوح مختلف زمانی و مکانی، عهد باستان را با یک رویکرد تخصصی چون باستان‌شناسی، اسطوره‌شناسی، تاریخ و... بررسی کرده‌اند. این روش موجب شده تا این برهه تاریخی گاه به زبان افسانه و به صورت سلیقه‌ای تبیین گردد و این‌گونه اطلاعات، هرچه بیشتر بر ابهام در شناخت و نحوه ساخت جوامع اولیه افزوده است. در این میان، تحقیق گیلرمو الغازه، استاد بخش انسان‌شناسی دانشگاه سن دیگو کالیفرنیا و برنده جایزه بنیاد مک آرتور، دیدگاه مرا به عنوان پژوهشگر از مقطعی تاریخی و مکانی شاخص از لحاظ ظهور تمدن تغییر داد.

۲- معرفی نویسنده

گیلرمو الغازه متخصص در تاریخ خاور نزدیک و مطالعات باستان‌شناسی بین‌النهرین (میان‌رودان) است. او به مطالعات مربوط به ظهور و گسترش شهرهای اولیه علاقه دارد و بیشتر در جنوب شرق ترکیه، یعنی سرچشمه‌های دجله و فرات مشغول به کار میدانی بوده است. برای نمونه او در محل یکی از شهرهای نخستین با نام تیتیریس هویوک کاوش کرده است. با وجود اینکه الغازه به‌طور کلی به چگونگی شکل‌گیری شهرهای اولیه علاقه‌مند است، به سبب کمبود منابع تحقیق در این مورد، تمرکز خود را بر مطالعه روی فرایندهای اقتصادی که منجر به ظهور شهرهای بزرگ می‌شود، گذاشته است. او در مطالعات خود سعی دارد با روشن کردن الگوی مبادله اقتصادی میان جوامع نخستین بین‌النهرین، بینش جدیدی در مورد سازماندهی نخستین شهرهای جهان به دست آورد. الغازه در این راستا مقالاتی کلیدی تألیف کرده است. از آن میان می‌توان به «جهش سومری» که بخشی از کتاب بررسی شده در این مقاله نیز هست، «پایان پیشاتاریخ و دوره اوروک» و «پیچیدگی اجتماعی آغازین در جنوب غرب آسیا، با تأکید بر امتیازات بین‌النهرین» اشاره کرد که مقاله اخیر با ترجمه میثم لباف خانیکی در شماره ۱۷ مجله باستان‌پژوه به چاپ رسیده است.

بررسی پژوهشی در موضوع شکل‌گیری شهر در میان‌رودان باستان (زهره عطایی آشتیانی) ۳۵

الغازه ليسانس خود را در رشته تاريخ از دانشگاه پورتوريكو و فوق ليسانس و دكترای خود را در رشته باستان‌شناسی بین‌النهرین از دانشگاه شيكاگو اخذ کرده است و هم اکنون در دانشگاه شيكاگو مشغول به تدریس است.

۳. معرفی اجمالی کتاب

میان‌رودان باستان در سپیده‌دم تمدن: تحولی در چشم‌انداز شهری چاپ دانشگاه شيكاگو در سال ۲۰۰۸، حاصل پژوهشی جامع با حمایت بنیاد مک‌آرتور است که مکانیزم سازمان‌یافتن دولت‌شهرهای اولیه و تأثیرات نظام اقتصادی، تراکم جمعیت، منابع و مزیت‌های طبیعی در قوام شهر را در دوره باستان، تشریح می‌کند.

این اثر ارزشمند، عصاره تفکر گیلرمو الغازه درباره چگونگی توسعه جامعه میان‌رودان جنوبی و مکمل اثر قبلی نویسنده با عنوان نظام جهانی اوروک-دینامیزم گسترش تمدن میان‌رودان (۲۰۰۵) است، با این تفاوت که در اثر جدید، استدلال‌های نویسنده محکم‌تر بوده و بر نظریه‌پردازی نوین در این حوزه بر مبنای مدلی برای تجزیه و تحلیل یافته‌های پراکنده حول مزیت‌های محیطی، تأکید داشته است. این مزیت، اثر اخیر او را از دیگر تحقیق‌های مشابه متمایز می‌کند.

اثر مشتمل بر نه فصل با عناوین ذیل است:

۱- جهش سومری؛ ۲- عواملی که درک ما را از جهش سومری محدود می‌کنند؛ ۳- مدل‌سازی پویایی رشد شهری؛ ۴- شهرنشینی در میان‌رودان باستان: چرا؟؛ ۵- شهرنشینی در میان‌رودان اولیه: چگونه؟؛ ۶- مدارک مربوط به اهمیت تجارت؛ ۷- میان‌رودان اولیه در چشم‌اندازی تطبیقی؛ ۸- هم‌افزایی‌های (سودمندی‌های) تمدن؛ ۹- نتیجه‌گیری.

نویسنده در این اثر به نقد کتاب قبلی خود در همین موضوع می‌پردازد؛ در فصل اول، میان‌رودان جنوبی را در قالب مفهومی جغرافیای - اقتصادی تحت عنوان «چشم‌انداز خلق‌شده» مطرح کرده و تقدم شهرنشینی جلگه‌ای بر مناطق اطراف را بررسی می‌کند. او در این فصل از دیدگاه ویلیام کرونون مورخ و پال کروگمن، اقتصاددان و برنده جایزه نوبل اقتصاد ۲۰۰۸، استفاده کرده است. آنها به ارتباط میان «چشم‌اندازهای طبیعی» و «چشم‌اندازهای خلق‌شده» در دو شهر شيكاگو و نیویورک پرداختند. الغازه دریافت شیوه‌هایی که این دو نوع چشم‌انداز در شهرهای مدرن و محیط‌های اطراف آن مشخص و تقویت می‌کنند، قابل اعمال بر نمونه‌های باستانی نیز هست.

نویسنده در فصل دوم به مشکلاتی که ناشی از اعتماد بیش از حد برخی از محققان به مدل‌هایی با گرایش مارکسیستی است و خلاء اطلاعاتی ناشی از یافته‌های باستان‌شناختی در بازسازی نحوه شهرنشینی در میان‌رودان جنوبی می‌پردازد.

سه فصل بعدی که اصلی‌ترین داده‌های کتاب را نیز دربرمی‌گیرد، شامل مروری بر تحلیل‌های رشد شهری در گذشته و حال، همچنین جزئیات و چرایی آن (فصل چهارم) و چگونگی (فصل پنجم) رسیدن به نسخه متمایزی از شهرنشینی در میان‌رودان جنوبی است. نویسنده عوامل مؤثر بر برتری در مزایای اقلیمی را منابع غنی باتلاقی و پتانسیل کشاورزی و گله‌داری دشت‌های جنوبی می‌داند. در فصل ششم شواهد تجاری به دست آمده بررسی شده است؛ یافته‌هایی از کارگاه‌های پراکنده نساجی، فراوری فلزات و سنگ‌های تزیینی و شواهد باقی‌مانده از مستعمرات در منطقه اوروک.

در فصل هفتم نویسنده به بازسازی الگوهای اسکان در نظریه‌های جدید و قدیم در میان‌رودان جنوبی می‌پردازد و آنها را با شرایط بین‌النهرین شمالی مقایسه می‌کند. در دو فصل آخر و قسمت سخن آخر، تأثیر شهرنشینی و تراکم جمعیت در بهبود عملکرد فناوری و ارتباطات، رشد روابط کاری جدید بررسی شده و درباره تفاوت‌های میان‌رودان شمالی و جنوبی بحث و دستور کار پژوهشی برای تحقیقات آینده مطرح شده است. در مورد اهمیت و تأیید دیدگاه جدید الغازه در این کتاب نظرات متعدد مطرح شده است، از جمله محققانی چون جیسون اور از دانشگاه هاروارد ویژگی‌های این پژوهش را این‌گونه بیان می‌کند:

«الغازه پژوهش اخیر را، با بیانی گیرا در زمینه جغرافیای اقتصادی و دانش روشنگرانه با استفاده از نقاط قوت و ضعف متون و داده‌های باستان‌شناسی هدایت می‌کند، در نتیجه مدلی محکم و از لحاظ نظری صریح و روشن برای ظهور زودرس جامعه شهری بین‌النهرین جنوبی ارائه می‌دهد و بر اولویت‌های تجاری، فناوری حمل‌ونقل و شرایط جغرافیایی منحصربه‌فرد و متنوع پافشاری می‌نماید. او این نظریه را به‌عنوان دستور کار تحقیق، در رابطه با گسترش اوروک مبنای سازماندهی تحقیق میدانی خود در کتاب میان‌رودان باستان در سپیده‌دم تمدن برای ظهور اولین دولت‌شهرها در جهان قرار داده است.»

۴. محدودیت‌های مطالعه درباره میان‌رودان

بررسی پژوهشی در موضوع شکل‌گیری شهر در میان‌رودان باستان (زهره عطایی آشتیانی) ۳۷

دانش ما در زمینه حفاری در میان‌رودان جنوبی در اواخر قرن چهارم پیش از میلاد، ناقص است. یکی از دلایل به وجود آمدن این شرایط، طولانی شدن جنگ در دوره زمامداری صدام حسین در عراق است. پیش از جنگ، تقریباً تنها حفاری‌های لایه‌های مربوط به چهارمین هزاره پیش از میلاد محدود به مرکز مذهبی اوروک و مناطق محصور در مکان‌های کوچک‌تر (به‌عنوان مثال، تپه اوروک ابوسلابیخ) یا دامنه‌ای (تل ربیذه) می‌شد. در سال‌های اخیر توصیف‌های جدیدی از مسیر رودخانه‌ها و به‌ویژه مکان مشخص باتلاق‌ها با استفاده از منابع اطلاعاتی و تجهیزات جدید چون عکس‌های ماهواره‌ای صورت گرفته است که برای تشریح پایگاه‌های اقتصادی شهری بالقوه در این منطقه، اطلاعات مفیدی در اختیار محققان قرار داده است. اما آیا تجزیه و تحلیل شهرنشینی میان‌رودان جنوب بدون حفاری، داشتن اطلاعات بیشتر در زمینه مصالح و ساختمان، و بدون بررسی خرده‌فرهنگ‌ها در طول تاریخ در مناطق مختلف امکان‌پذیر است؟ از این رو، با توجه به محدودیت‌های موجود، قابل درک است که چرا میان‌رودان دوره اوروک، هرچند به‌عنوان منشأ و آغاز شهرنشینی در جهان، معرفی شده، ولی هنوز در منابع علمی، به‌خصوص برای باستان‌شناسان موهوم و رازآلود است.

با وجود اینکه کتاب‌های متعددی در این زمینه از زمان توقف حفاری در عراق در دهه ۱۹۹۰ بر اساس فعالیت‌های باستان‌شناختی نوشته شده‌اند (به‌عنوان مثال، اشتاین، ۱۹۹۹؛ راتمن، ۲۰۰۱؛ پستگیت، ۲۰۰۲)، ولی هنوز ابهام‌های زیادی برای پژوهش‌گران این حوزه وجود دارد.

۵- نقاط قوت و ضعف کتاب

کتاب میان‌رودان باستان در سپیده‌دم تمدن: تحولی در چشم‌انداز شهری علی‌رغم استفاده از داده‌های جغرافیایی و اقتصادی بسیار درباره چرایی و چگونگی ظهور شهرها، کامل و بری از نواقص نبوده و دارای نقاط قوت و ضعف نیز هست.

۱-۵ نقاط قوت

۱-۱-۵ اطلاعات غنی و ساختارمند

این کتاب دارای اطلاعات غنی و سازماندهی منظم است. الغازه اهداف و چهارچوب استدلالی خود را بر مبنای خلأهایی که در نخستین کتابش با آن مواجه شده بود، پایه‌ریزی

می‌کند، از جمله اینکه در کتاب نخست درباره ظهور تمدن سومری، بر فرایند گسترش بیرونی سرزمین تمرکز داشته و از تغییرات مناطق حاشیه‌ای سرزمین سخن گفته است، در حالی که در کتاب حاضر تغییرات مناطق مرکزی میان‌رودان در تعامل بر نیروهای مؤثر از جمله رقبای جنوبی سرزمین، مطرح شده است. نویسنده مجموعه‌ای از داده‌های اقتصادی و جغرافیایی را که از کاوش‌های باستان‌شناسی چون پیکرنگاری‌های دوره اوروک، متون و الواح وارکا و نمونه‌هایی از قوم‌نگاری‌های منطقه عراق به دست آمده، برای اثبات نحوه توسعه نامتقارن شهرهای دوره باستان در منطقه دجله و فرات به کار می‌گیرد.

در این خصوص بر اساس مزایای زیست‌محیطی ادعای قاطعی درباره وجود سرزمینی غنی از منابع در میان‌رودان جنوبی در هزاره پنجم و چهارم پیش از میلاد مطرح می‌کند که مبتنی بر یافته‌ها و اطلاعات رسوب‌شناختی و اقلیم‌شناسی است و بحث مفصلی در فصل چهارم به عنوان مزایای رقابتی و نسبی مطرح می‌شود. طی آن بحث سه مزیت اصلی ذکر شده است؛ نخست «وجود اکوسیستم‌های مکمل» در فاصله‌ای قابل استفاده نسبت به سایر مناطق آسیای جنوب غربی که در طول هزاره چهارم، یعنی زمان شکل‌گیری فرایندهای اولیه شهرنشینی در آبرفت میان‌رودان دارای تراکم بیشتر همراه با اکوسیستم‌های متعدد بوده است و در پیکرنگاری‌های دوره اوروک و یا متون کهن وارکا از آن یاد شده است. دوم تکیه بر «بررسی‌های زیست‌محیطی کهن» که نشانه‌هایی از افزایش میزان بارندگی (نسبت به الگوهای بارش منطقه در حال حاضر) در بیشتر مناطق دجله و فرات و ایجاد شرایطی بهینه از لحاظ اقلیمی در دوره هولوسین دارد. سوم مزایای ذاتی دیگر منطقه، «وجود ساختار جغرافیایی مناسب برای حمل‌ونقل آبی» که باعث شد تا امکان دسترسی به تسهیلات، منابع و اطلاعات غیرمحلی از منطقه‌ای وسیع با هزینه اندک فراهم آید. سهولت در حمل‌ونقل، نفوذ و سیطره کارفرمایان در منطقه جنوب دجله و فرات را در جذب نیروی کار افزایش داد و همین امر، یعنی امکان ارسال مواد اولیه در کنار تغییر جنس ماده اولیه از کتان به پشم که راحت‌تر رنگ می‌شد، موجب شکوفایی و گسترش صنایع نساجی در این حوزه شد.

براین اساس الغازه با استفاده از منابع متعدد، عواملی چون رشد جمعیت و کنترل نیروی کار توسط نخبگان را با منابع به دست آمده از یافته‌های باستان‌شناسی مرتبط ساخته و با استفاده از شواهد و منابع متعدد و مستند متنی و بصری به بازنمایی جزئی و نحوه توسعه صنعت نساجی می‌پردازد و تأثیرات متقابل اقتصاد و رشد جمعیت را در فرایند گسترش شهر بازنمایی می‌کند.

۲-۱-۵ مجموعه‌نگری در تحلیل داده‌ها

الغازه در موارد متعددی از پژوهش‌هایی در زمینه‌های مختلف تاریخی و قوم‌نگارانه برای مقایسه اطلاعات و تجزیه و تحلیل و تولید نتایج جدید برای خلق تصویری ملموس از «چشم‌انداز» جغرافیایی و اقتصادی شهرنشینی میان‌رودان جنوبی بهره می‌برد. او مطالب تازه منتشرشده و داده‌های قدیمی‌تر را با هم ترکیب کرده و هر دو را با استفاده از مدل‌های به دست آمده از نظریه‌های اقتصادی مدرن، تفسیر می‌کند، و به عبارتی اطلاعات و مستندات موجود را جدا از هم نمی‌داند و آنها را در رابطه با هم قرار می‌دهد. همین امر نویسنده را به سوی طرح استدلال‌های هماهنگ و متقاعدکننده و ساختاریافته درخصوص شهرنشینی میان‌رودان جنوبی بر اساس «مزایای رقابتی» که از طریق تجارت راه دور عاید منطقه شده است، هدایت می‌کند. به‌عنوان نمونه در مورد فرایندهای توسعه شهری و منطقه‌ای، الغازه معتقد است این فرایند در جوهره خود، شبیه به همین رویداد در عصر حاضر است، البته نه آنکه از نظر جزئیات یا شدت، مشابه با همان فرایندها در دوران باستان باشد. از این رو، با مطالعه نظریه‌های شهرنشینی معاصر و اینکه چگونه شهرها مناطق داخلی خود را توسعه و شکل می‌دهند، می‌توان فرایندهایی که اولین شهرها را به وجود آوردند و همچنین نیروهای زیرساختی تشکیل‌دهنده آنها را بهتر تصور کرد. چنین فرضی این امکان را فراهم می‌کند تا به جای شرح کلی یک نظام شهری غیرمتقارن (در شمال و جنوب)، به بررسی تعامل میان‌رودان شمالی و جنوبی پرداخته شود و مجموعه منسجمی از سازوکارها و فرایندهایی که به چگونگی تکامل شهر در رابطه با منطقه‌ای که پتانسیل بروز و ظهور شهر را دارد، معرفی شود.

۳-۱-۵ طراحی مدل شامل برای بررسی همه‌جانبه

الغازه نیاز به مدل و چهارچوبی با پیش‌فرض‌های روشن دارد که ادله خود را بر آن استوار کند. لذا به نقل از مارک فن د. میروپ، آشورشناس، اذعان می‌نماید که «مورخان اقتصادی» عهد باستان به‌طور عام و خاور نزدیک باستان به‌طور خاص با مسئله مهمی مواجه‌اند و آن عدم ارزیابی داده‌های منفرد بدون وجود یک مدل ارزشیابی است؛ درعین حال هم بدون تفسیر داده‌هایی که مدل را پشتیبانی می‌کنند، قادر به نشان دادن اعتبار مدل نیستند. این

چرخه هرمونوتیکی، به ندرت شناخته شده است. بنابراین، نویسنده پیش از انجام هر کاری تعیین مدل ارزیابی اطلاعات را ضروری می‌داند.

این مدل هوشمندانه با استفاده از تطبیق مزایای زیست‌محیطی، جغرافیایی و مزایای رقابتی - نسبی با لحظه مهم تاریخی، یعنی ظهور شهرهای اولیه، وجه تمایز پژوهش‌های گذشته با سایر مطالعات میان‌رودان باستان است.

در فصل‌های پنجم و هفتم کتاب نویسنده در باب «چرای» و «چگونگی» ظهور شهرها با تکیه بر مدل تخصص‌گرایی اقتصادی در چند مرحله براساس شواهدی (نسبتاً پراکنده)، الگوهای متفاوت اسکان را تشریح می‌کند. او مرحله آغازین رشد اقتصادی در میان‌رودان جنوبی را اواخر دور عبید (هزاره پنجم) و اوایل اوروک (اوایل هزاره چهارم) می‌داند. این مرحله منطبق با زمانی است که شرایط جغرافیایی و زیست‌محیطی میان‌رودان جنوبی نشان از وجود منابع متعدد می‌دهد و امکان بهره‌برداری آسان در سراسر ناحیه‌ای که آب‌رفت میان‌رودان نامیده می‌شود وجود دارد، همچنین در بخش‌های شمالی آب‌رفت افزایش سفره‌های آب و آبیاری‌های گرانشی موجب رونق و سودآوری کشت شده است که انگیزه اولیه برای تجارت رو به رشد بین جوامعی که از این منابع متنوع بهره‌برداری می‌کردند را فراهم آورد. این جوامع علاوه بر موقعیتی قابل توجه در اکوسیستم‌های آب‌رفتی، امتیاز خاصی نیز برای تولید محصول و کالا داشتند.

نویسنده در بازسازی الگوهای اسکان دوره‌های مختلف به تشابهات دوره‌های تاریخی میان‌رودان با دوره اور سوم (به واسطه تولید منسوجات) و دوره آشور (به دلیل تجارت در فواصل طولانی با کاروان چهارپایان) تأکید می‌کند و تصویری ملموس و واقعی از شهری تجاری تبیین می‌نماید.

۲-۵ - کاستی‌های پژوهش

به نظر می‌رسد علی‌رغم زحمات بسیار نویسنده در کتاب حاضر، نقدهایی نیز بر آن وارد است. مواردی از این کاستی‌ها در ذیل آورده شده است.

۵-۲-۱ کلان‌نگری حداکثری در فرایندهای اجتماعی - تکاملی و حذف ارزش‌های حاکم بر میان‌رودان

نگاه کلان نویسنده به پویایی و تحرکات اجتماعی، باعث شده است مسائلی چون گونه‌گونی جوامع ماقبل شهری در میان‌رودان شمالی و جنوبی از نظر او دور بماند و موضوعاتی که رابطه مستقیم با نضج‌گرفتن شهرنشینی دارد، چون درک از فضای پیرامونی و استراتژی‌های یکجانشینی در تأمین معیشت، هویت و مذهب از جانب او نادیده گرفته شود. الغازه معتقد است، تحول اجتماعی همیشه نتیجه الگوی تأثیر متقابل درون‌سرزمینی و برون‌مرزی است و حکومت‌ها در دولت‌شهرهای میان‌رودان شمالی و جنوبی در نیمه اول هزاره چهارم پیش از میلاد به دلیل نظام‌های پیچیده اجتماعی، نه می‌توانستند به شکل جدا از هم و بدون وجود ارتباط باشند و نه اساساً چنین جدایی وجود داشت تا متحول شود. بنابراین، رشد هر منطقه نسبت به منطقه همسایه در نتیجه فرآیندهای رقابتی برابری‌جویانه (چشم‌هم‌چشمی) بوده است که انرژی لازم آن از تعامل بین حکومت دولت‌شهرهای مستقل در دو منطقه تأمین می‌شد.

این نحوه نگرش کلان همراه با عدم دسترسی به مستندات کافی از لحاظ تواتر زمانی، سبب شده تا نویسنده برای اهداف و مأموریت‌هایی که هر دولت‌شهر در سایه رهبری آن جوامع برای خود داشته، نقش اندکی قائل باشد. درحالی‌که توجه به یافته‌های تصویری آن دوره حکایت از اقتدارگرایی رهبران دارد و نشان می‌دهد اگر رهبر به‌طور فردی تصمیمی مایل به سلطه داشت، می‌توانست فرآیندهای توسعه اجتماعی منطقه را تغییر شکل دهد، البته ایشان اذعان دارد که مستندکردن راهبردهای سیاسی یا نظامی بازیگران مختلف در جست‌وجوی قدرت و یا ارزش‌ها و عوامل ایدئولوژیکی - فرهنگی در تبلور تمدن‌های اولیه ذاتاً کار مشکلی است و دلیل آن، ماهیت شواهد و مدارک در دسترس ماست که عموماً برای این کار کافی نیستند. به همین دلیل کتاب از منظر بسیار محدودتری به روند موضوع اصلی، یعنی گسترش و شکل‌گیری شهر می‌پردازد و با بهره‌گیری از مزایای طبیعی منطقه و داده‌های باستان‌شناسی، بر تحولات اقتصادی شهرهای سومریان در هزاره چهارم به‌عنوان نمونه‌ای از مجموعه تحولات گسترده تأکید می‌کند و به شکل مشخص، به دنبال تشریح متغیرهای اقتصادی است که متضمن فرآیندهای رشد شهری و ایجاد ساختارهای اجتماعی - اقتصادی در میان‌رودان جنوبی در اواسط و اواخر دوره اوروک (۳۶۰۰ تا ۳۲۰۰/۳۱۰۰ پیش از میلاد) هستند.

با توجه به قلت شواهد متنی، دیداری، و باستان‌شناختی از اواخر هزاره چهارم، چنین تصمیمی معقول به نظر می‌رسد، لیکن از آنجاکه مبنای استدلال دکتر الغازه در چشم‌انداز

تحول جامعه روستایی به شهر صرفاً اقتصاد است و این متغیر به واسطه داشتن قابل دسترس‌ترین داده‌ها ارائه شده، لذا می‌توان در پذیرش کامل و تأکید بر این دیدگاه به‌عنوان «ریشه اصلی آغاز شهرنشینی» تردید کرد.

۲-۲-۵ طرح مفاهیم مبهم به دلیل تأکید تک‌بعدی بر متغیر اقتصاد در فرایند پیچیده شکل‌گیری شهر

تردیدی نیست که برای درک تاریخ باستان در حوزه میان‌رودان، اقتصاد اهمیت زیادی دارد. درحالی‌که این منطقه از منابع غذایی غنی برخوردار بوده، ولی فاقد مصالح اصلی ساختمانی و ابزار است. منابع موجود نشان می‌دهند که به همین دلیل ساکنان در تمام دوره‌های تاریخی به‌شدت درگیر فعالیت‌های پیچیده اقتصادی بوده‌اند و علاقه توأم با مهارت قابل توجه در کسب سود داشتند. اما مثال‌هایی از معابد، مؤسسات تجاری خصوصی یا کارخانجات بزرگ تولید منسوجات که به‌عنوان نمونه‌ای از رفتارهای اقتصادی شهری منطقه مطرح شده‌اند، متعلق به هزاره‌های سوم و دوم پیش از میلاد هستند، درحالی‌که مقیاس‌های ارضی، ایدئولوژی‌های سیاسی و ساختارهای مذهبی در این دوره بسیار متفاوت از اواخر هزاره پنجم و چهارم پیش از میلاد بودند. به‌عنوان نمونه سیستم ماهرانه تولید منسوجات اور سوم حاصل پیوستگی پیچیده میان نهادهایی چون معابد و دیوان‌سالاری اواخر هزاره سوم پیش از میلاد و نیز یک هزاره تجربه عملی بوده است و هیچ‌یک از این فعالیت‌ها هزار سال پیش از آن وجود نداشتند. اگرچه جامعه میان‌رودان برای سالیان متمادی پایداری نسبی قابل توجهی داشت، ولی از تغییر، سقوط و پیچیدگی‌ها مصون نبود، لذا نادیده گرفتن چنین چالش‌هایی گاهی می‌تواند مسیر شکل‌گیری شهر را تغییر دهد.

می‌توان استدلال دکتر گیلرمو الغازه را در مورد برتری اقتصاد به‌عنوان یک محرک در دوره ماقبل تاریخ پذیرفت، اما فرض حداکثرسازی ثروت، زیربنای کل استدلال اوست. باین‌که او نشانه‌های خوبی از دوران اور سوم و آشور باستان مبنی بر فعالیت نیروهای بازار در اقتصاد بین‌النهرین ارائه می‌دهد، ولی حداکثرسازی ثروت به‌عنوان محرک جایگزین قدرت سیاسی در توضیحات الغازه در باب شهرنشینی است و حضور نیروهای بازار سبب تقدم آنها در تمام تصمیمات اجتماعی و اقتصادی نمی‌شود.

بررسی پژوهشی در موضوع شکل‌گیری شهر در میان‌رودان باستان (زهره عطایی آشتیانی) ۴۳

مسئله دیگر بحث نویسنده در موضوع ظهور بعدی مکان‌های شهری در میان‌رودان شمالی، با استناد به دیدگاه اقتصادی آدام اسمیت است؛ نظریه‌ای که بر کل گمانه نویسنده در مورد چگونگی شکل‌گیری شهر تسری پیدا کرده است.

در نظریه اسمیت، «انتشار» فعالیت اقتصادی از منطقه‌ای که دارای امتیازات حمل‌ونقل ارزان‌قیمت است، به مناطق داخلی که هزینه حمل‌ونقل بالاتری دارند، یک اصل است، اما الغازه این فرآیند را از «انتشار» یک فعالیت به «پذیرش» مدل‌های سازمانی دولت‌شهرهای جنوبی توسط حکومت‌های شمالی تغییر می‌دهد؛ لیکن، تفاوت بین انتشار و پذیرش را توضیح نمی‌دهد. این امر چیزی فراتر از بازی با کلمات است؛ در نظر گرفتن گزینه فعال برای «پذیرش» مدل‌های سازمانی مسایل مبهمی ایجاد می‌کند. اگر واقعاً این یک تصمیم و اقتباس از میان‌رودان جنوب بوده، آیا سایر دولت‌شهرها همیشه انگیزه گزینه حداکثرسازی ثروت را داشته‌اند؟ در غیر این صورت، چرا این گونه نبوده است؟ آیا عوامل دیگری غیر از اقتصاد در این جریان دخالتی داشتند؟ مثلاً چرا مدل‌های سازمانی دوران اوروک قدیم، پیش‌تر توسط حکومت‌های شمال غرب و شرق «پذیرفته» نشدند؟

نویسنده کتاب سعی دارد تا پذیرش ابزار را برای سازمان‌دهی تولید و نیروی کار در مناطق شمالی به‌منظور به حداکثر رساندن ثروت، اثبات کند.

۲-۵-۳ ضعف در پردازش متغیرهای مؤثر در شکل‌گیری اولیه شهر

دکتر گیلرمو الغازه با استفاده از شواهد قوم‌نگارانه، متنی و دیداری به بازنمایی جزئی‌تر در مورد صنعت نساجی در میان‌رودان جنوبی پرداخته و با ارائه دلایل در مورد تأثیرات اقتصادی و جمعیت‌شناختی این عملیات گسترده بر شهرهای رو به رشد، مثال‌های فراوانی را جمع و تجزیه و تحلیل کرده است. او توانسته تصویری غنی از «چشم‌انداز» جغرافیایی و اقتصادی میان‌رودان جنوبی در هزاره چهارم پیش از میلاد خلق کند، ولی نتوانسته کاملاً در توجیه شهرنشینی به اهداف غایی خود جامه عمل بپوشاند. به نظر می‌رسد این مسئله دو دلیل داشته باشد، اول اینکه شکل‌گیری چرخه‌هایی بازگشت‌پذیر میان رشد جمعیت و صنعت، شناسایی انگیزه اصلی شکل‌گیری شهرهای اولیه را دشوار می‌کند، لذا معمولاً سؤالی که در این بخش به ذهن خواننده خطور می‌کند این است که: آیا رشد جمعیت باعث رشد صنعت نساجی شده و یا بالعکس؟ از آنجاکه این فرآیند دارای متغیرهای متعدد و رابطه‌ای غیرخطی است، علی‌رغم سعی الغازه در تشریح پیچیدگی آن، این روند

به صورت خطی با دو نسبت وابسته به هم توضیح داده می‌شود. بنابراین، او در تحلیل نهایی چشم‌انداز تحولات شهرنشینی در منطقه، اصرار به زنجیره علت و معلولی، تجارت، رشد جمعیت و نگارش در نضج‌گیری شهر در دوران اوروک دارد. در حالی که لزوماً این متغیرها در رابطه مستقیم با یکدیگر نیستند و نویسنده خود در گاه‌شناسی نوشتار نشان می‌دهد که نخست شهرها شکل گرفته‌اند، نه بالعکس. این ایده در متن کتاب الغازه نادیده گرفته نشده است و اتفاقاً می‌بینیم که او این پیچیدگی‌ها را در متن مطالعه کرده و اذعان داشته که در میان رودان جنوبی، شهرنشینی نتیجه منطقی هم‌افزایی‌های طبیعی و اجتماعی بوده است که از آغاز یکدیگر را ساخته، پرداخته و تقویت کرده‌اند.

با وجود این نویسنده در نتیجه‌گیری، این مسئله را در نظر نمی‌گیرد. برای مثال در مورد ابداع خط قید می‌کند که چشم‌انداز، امکان تجارت و تولید کم‌هزینه را فراهم می‌کند که خود باعث رشد جمعیت و خلق نوآوری‌هایی چون خط و نوشتار می‌شود.

شاید بهتر باشد به جای اینکه بگوییم شهرنشینی در نهایت نتیجه نوآوری‌هایی مانند نوشتن بوده است، بگوییم مقیاس و پیچیدگی شهرها باعث پیشرفت‌هایی نظیر نوشتن شده است.

دلیل دوم کمبود یافته‌ها و مستندات مؤثر در اثبات فرضیات است، البته ریشه این مسئله شاید به دلیل پیشگام بودن الغازه در زمینه مذاقه در نحوه شکل‌گیری شهرهای دوره باستان باشد که با کمبودهایی نیز همراه بوده است. تقریباً تنها شواهد جدیدی که در مورد میان‌رودان جنوبی از سال ۱۹۹۳ تاکنون در دست داریم، برگرفته از تصاویر ماهواره‌ای و داده‌های جدید آب‌وهوایی است که مکان‌یابی دقیق‌تر مسیر رودخانه‌ها و تصحیحات و توضیحات الگوهای اسکان را به موازات انتشار حفاری‌های ماقبل ۱۹۹۰ در منطقه شهری مهم اوروک/وارکا نشان می‌دهد. اما تقریباً با دو دهه توقف تحقیق، در مورد تجارت، صادرات میان‌رودان جنوبی، منسوجات و دیگر محصولات روستایی/کشاورزی تصویر روشنی وجود ندارد.

در فصل هفتم، داده‌های بازسازی‌شده اسکان در این منطقه به خوبی ارائه می‌شود، لیکن استدلال‌های این بخش از کتاب در دو محور خلاصه می‌شود: از یک‌سو، به نظر می‌رسد تعصب و تأکید بر یافته‌های به‌دست آمده از لایه‌های رسوبی، باعث شده تعداد ساکنان دوره اوروک در جنوب، کمتر از میزان واقعی تخمین زده شوند. از سوی دیگر، آمار شگفت‌آور ۵۰ تا ۸۰ درصدی از شهرنشینی آنجا در اواخر هزاره چهارم آورده شده است، در حالی که برآورد امروز جمعیت در عراق طی سال ۲۰۱۰ از تعداد ۳۱۵۶۲۰۰۰ نفر به ۲۱۰۷۳۰۰۰ نفر

بررسی پژوهشی در موضوع شکل‌گیری شهر در میان‌رودان باستان (زهره عطایی آشتیانی) ۴۵

شهری، یعنی حدود ۶۶,۵ درصد است؛ این میزان شامل حومه بغداد (با جمعیت بالغ بر هفت میلیون) و تغییرات جمعیتی ناشی از جنگ تحمیلی عراق با ایران که سبب گسترش جمعیت شهری در مقایسه با جمعیت روستایی شده است، نیز می‌شود، لذا این مورد نیز نیاز به تجدید نظر دارد.

۶- نتیجه‌گیری

میان‌رودان باستان در سپیده‌دم تمدن: تحولی در چشم‌انداز شهری، پژوهشی قابل اعتنا و باارزش است که خواننده را به فکر وادار می‌دارد. این مجموعه گنجینه‌ای از اطلاعات مرتبط با لحظه بسیار مهم تاریخی، یعنی ظهور شهرها است که به طرز متفکرانه‌ای تجزیه و تحلیل شده است. این پژوهش می‌تواند به‌عنوان مدلی برای تطبیق یافته‌های جغرافیایی و اقلیمی نوین با داده‌های باستان‌شناختی و تاریخی استفاد شود. اگرچه بزرگ‌نمایی در فرض برتری اقتصادی و عقلانیت اجتماعی آن دوره تا حدی ساده‌انگارانه است و جایگاه و منزلت عوامل انسانی، گزینه‌ها (که البته در دستور کار آتی نویسنده در پایان کتاب ذکر شده‌اند)، و تأثیر بالقوه باورها و نهادهای مذهبی (تنها جایگاه قابل مشاهده قدرت در آن زمان) در این تحلیل خالی است.

به‌علاوه شهرنشینی مستلزم تغییرات اقتصادی، اجتماعی و بالاتر از همه، فضایی است؛ بازنمایی آگاهانه و ناآگاهانه فضای درک‌شده و زنده در داخل و خارج از شهر که بررسی این مسئله بدون کاوش‌های بیشتر امکان‌پذیر نیست و باید تا آینده‌ای نامشخص برای آن صبر کرد.

پژوهش دکتر گیلرمو الغازه می‌تواند برای تمام محققان چه در حوزه مطالعات تاریخی و چه اجتماعی و میان‌رشته‌ای مفید باشد. این اثر مخصوصاً برای متخصصان در حوزه میان‌رودان باستان نیز دارای اهمیت است، چراکه با گردآوری مجموعه تحلیل‌ها و بررسی‌های دقیق و حرفه‌ای پژوهش‌های موجود در این زمینه گمانه‌های جدیدی از جمله بررسی متغیرهای فضایی مرتبط با شهر در این حوزه مطرح می‌شود که می‌تواند منشاء نظریه‌پردازی‌های نوین در تاریخ باستان در این منطقه باشد.

کتاب‌نامه

- Algaze Guillermo, ٢٠٠٨. Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization The Evolution of an Urban landscape, the University of Chicago Press .
- Post gate, J.N. (ed.), ٢٠٠٢. Artifacts of Complexity, Tracking the Uruk in the Near East. London: British School of Archaeology in Iraq.
- Rothman, M.S. (ed.), ٢٠٠١. Uruk Mesopotamia and Its Neighbors, Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation. Santa Fe (NM): School of American Research.
- Stein, G., ١٩٩٩. Rethinking World-Systems; Diasporas, Colonies and Interaction in Uruk Mesopotamia. Tucson (AZ): University of Arizona Press.
- United Nations, World Urbanization Prospects: The ٢٠١١ Revision Available on: http://esa.un.org/unup/unup/index_panel1.html .
- Ur, J. A., ٢٠١٠. Urbanism and Cultural Landscapes in Northeastern Syria: The Tell Hamoukar Survey, ١٩٩٩-٢٠٠١. Oriental Institute Publications ١٣٧. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.